Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 1, 2026
Səh. 217-222

https://doi.org/10.62837/2026.1.217

FİDAN F. ƏLİ-ZADƏ
Odlar Yurdu Universiteti
ORCID ID: https://orcid.org/ [0009-0006-2663-9170]
fidanalakbar@gmail.com

AZƏRBAYCAN MUSİQİSİ KONTEKSTİNDƏ DİL VƏ MUSİQİNİN KOQNİTİV ƏLAQƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi Azərbaycan musiqi materialları əsasında koqnitiv dilçilik prizmasından araşdırılır. Dil və musiqi insan idrakını və emosional təcrübəni əks etdirən bir-birini tamamlayan sistemlər kimi nəzərdən keçirilir. Məqalədə mənanın formalaşmasında əsas mexanizmlərdən biri kimi intonasiya və prosodiyanın roluna xüsusi diqqət yetirilir. Səs, emosional təcrübə və semantik şərhin vəhdətini özündə birləşdirən koqnitiv vahid kimi fonokonsept anlayışı təqdim olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycan musiqisi yalnız estetik hadisə deyil, eyni zamanda milli koqnitiv modeli təmsil edən koqnitiv və kommunikativ sistem kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Azərbaycan musiqisi, dil və musiqi, koqnitiv dilçilik, fonokonsept, intonasiya,prosodiya,muğam,xalq mahnıları, koqnitiv model.

Dil və musiqi insan mədəniyyətinin ən qədim və universal ifadə formalarından hesab olunur. Hər iki sistem insanın daxili dünyasının, emosional vəziyyətinin və idraki təcrübəsinin formalaşmasında və ötürülməsində mühüm rol oynayır. Müasir humanitar elmlərdə bu fenomenlər artıq yalnız struktur və ya estetik kateqoriyalar kimi deyil, insan şüuru və koqnitiv mexanizmlərlə sıx bağlı olan kompleks sistemlər kimi tədqiq olunur. Antroposentrik və koqnitiv paradiqmanın inkişafı dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsini insan faktorunu əsas götürməklə yenidən şərh etməyə imkan vermişdir [1, s. 24–26].

Koqnitiv yanaşmaya görə, dil insanın dünyanı qavrama, konseptuallaşdırma və kateqoriyalaşdırma proseslərinin əsas vasitəsidir. Musiqi də analoji şəkildə emosional və idraki təcrübənin səs vasitəsilə strukturlaşdırılmış ifadə forması kimi çıxış edir [2, s. 3–5]. Bu baxımdan dil və musiqi bir-birindən müstəqil sistemlər deyil, insan şüurunda paralel və qarşılıqlı təsirdə olan koqnitiv mexanizmlərin məhsulu kimi dəyərləndirilə bilər.

Dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi problemi həm dilçilikdə, həm də musiqişünaslıqda uzun müddət diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, bu iki sistem arasında oxşarlıqlar xüsusilə intonasiya, ritm, temporallıq və prosodiya səviyyəsində daha aydın şəkildə üzə çıxır [3, s. 198]. Nitqdə intonasiya emosional

münasibətin, danışanın mövqeyinin və kommunikativ məqsədin ifadə vasitəsi olduğu kimi, musiqidə də intonasiya emosional və semantik məzmunun əsas daşıyıcısıdır.

Bu baxımdan Azərbaycan musiqisi dil və musiqinin koqnitiv qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi üçün zəngin material təqdim edir. Azərbaycan muğam sənəti və xalq mahnıları intonasiya əsaslı quruluşu, improvizasiya xüsusiyyətləri və söz–musiqi vəhdəti ilə seçilir. Muğam ifasında melodik inkişaf insan nitqinin təbii axınına yaxın koqnitiv model yaradır, xalq mahnılarında isə sözün semantik yükü musiqi intonasiyası ilə tamamlanaraq vahid emosional–idraki məkan formalaşdırır [5, s. 41–43].

Musiqinin bu xüsusiyyətləri onu yalnız estetik hadisə kimi deyil, həm də kommunikativ və koqnitiv sistem kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Azərbaycan musiqisində emosional təsirin gücü təsadüfi deyil, müəyyən intonasiya modelləri və sabit koqnitiv strukturlar əsasında formalaşır. Bu strukturlar dinləyicinin yaddaşında uzunmüddətli iz buraxan və milli mədəni təcrübə ilə möhkəmlənən fonetik–intonativ vahidlər şəklində mövcud olur.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan musiqisi kontekstində dil və musiqinin koqnitiv əlaqəsini araşdırmaq, intonasiya və prosodiyanın mənayaradıcı funksiyasını göstərmək və bu əlaqəni fonokonsept anlayışı çərçivəsində şərh etməkdir. Bu yanaşma dilçilik və musiqişünaslıq arasında inteqrativ tədqiqat imkanları yaradır və Azərbaycan musiqisinin milli koqnitiv model kimi dəyərləndirilməsinə elmi əsas verir.

Koqnitiv yanaşmaya əsasən, həm dil, həm də musiqi insan beynində konseptual strukturların təşkili və işlənməsi ilə bağlı olan mürəkkəb idrak sistemləri kimi çıxış edir. Dil əsasən diskret vahidlər – fonemlər, morfemlər, sözlər və cümlələr üzərində qurulmuş sistem olduğu halda, musiqi fasiləsiz səs axınına və zaman daxilində dəyişən intonativ strukturlara əsaslanır [3, s. 198]. Bu struktur fərqliliyinə baxmayaraq, hər iki sistem dinamik xarakter daşıyır və zaman daxilində ardıcıl şəkildə inkişaf edən, müəyyən daxili qanunauyğunluqlara tabe olan modellər formalaşdırır.

Dil və musiqinin koqnitiv təbiətində mühüm ortaq cəhətlərdən biri onların ardıcıllıq və struktur prinsipləri əsasında təşkillənməsidir. Həm nitqdə, həm də musiqidə elementlərin düzümü təsadüfi deyil, müəyyən qaydalara əsaslanır. Nitqdə bu qaydalar sintaktik və prosodik normalarla tənzimlənirsə, musiqidə melodik, ritmik və harmonik strukturlar vasitəsilə reallaşır. Bu baxımdan hər iki sistem insan beynində ardıcıllığın qavranılması və proqnozlaşdırılması mexanizmlərinə söykənir.

Araşdırmalar göstərir ki, dil və musiqinin emalı zamanı beynin oxşar koqnitiv resurslarından istifadə olunur və bu proseslər arasında mühüm paralellər mövcuddur [2, s. 305–307]. Xüsusilə temporal təşkilatlanma, diqqətin yönləndirilməsi, yaddaş mexanizmləri və emosional qiymətləndirmə baxımından dil və musiqi eyni idrak

sahələrinə müraciət edir. Bu fakt musiqinin yalnız emosional deyil, həm də idraki proses kimi dəyərləndirilməsinə əsas yaradır.

Beləliklə, dil və musiqi fərqli formalarda təzahür etsə də, onların koqnitiv təbiəti ortaq idrak mexanizmlərinə əsaslanır. Bu ortaq baza dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsinin təsadüfi olmadığını, əksinə insan şüurunun fundamental xüsusiyyətlərindən qaynaqlandığını göstərir və onların inteqrativ şəkildə öyrənilməsini zəruri edir.

Dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsinin izahında fonokonsept anlayışı xüsusi yer tutur və bu anlayış hər iki sistemdə səsin mənayaradıcı potensialını izah edən əsas koqnitiv mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Fonokonsept səsin fiziki-akustik xüsusiyyətləri ilə insanın emosional və semantik təcrübəsinin sintezi nəticəsində formalaşan koqnitiv vahid kimi dəyərləndirilir [5, s. 67–69]. Bu vahid insan şüurunda yalnız eşidilən səs kimi deyil, müəyyən emosional vəziyyət və məna ilə assosiasiya olunan sabit idrak strukturu kimi mövcud olur.

Nitqdə fonokonseptlər əsasən intonasiya vasitəsilə reallaşır. Danışıq zamanı səsin yüksəlməsi və enməsi, tembrin dəyişməsi, vurğu və pauzalar danışanın emosional münasibətini, niyyətini və kommunikativ mövqeyini ifadə edir. Bu proses nəticəsində eyni leksik vahid müxtəlif intonasiya modelləri vasitəsilə fərqli emosional və semantik çalarlar qazana bilir. Beləliklə, intonasiya nitqdə fonokonseptlərin aktivləşməsini təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış edir.

Musiqidə isə fonokonseptlər melodik və ritmik quruluş vasitəsilə formalaşır. Burada səsin ardıcıllığı, intonasiya modelləri, ritmik gediş və dinamika emosional və mənəvi məzmunun ötürülməsində əsas rol oynayır. Musiqi intonasiyası konkret leksik mənaya malik olmasa da, dinləyicinin şüurunda müəyyən emosional və semantik assosiasiyalar yaradır və bu assosiasiyalar fonokonsept səviyyəsində sabitləşir.

Azərbaycan muğamlarında intonasiya yalnız melodik element kimi deyil, eyni zamanda dərin mənayaradıcı vasitə kimi çıxış edir. Muğam ladlarının intonasiya quruluşu insan nitqinin təbii emosional axınına yaxın koqnitiv model yaradır. İfa zamanı melodik inkişaf, improvizasiya və intonasiya dəyişiklikləri dinləyicidə müəyyən emosional vəziyyətlərin ardıcıl şəkildə canlanmasına səbəb olur və nəticədə muğam bütöv fonokonseptual məkan formalaşdırır.

Beləliklə, fonokonsept anlayışı dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsini izah etmək üçün mühüm nəzəri çərçivə yaradır. Bu anlayış səsin fiziki təbiəti ilə insan şüurundakı emosional və semantik strukturlar arasında körpü rolunu oyanayır və dil ilə musiqinin koqnitiv təbiətinin ortaq əsaslara söykəndiyini nümayiş etdirir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətində dil və musiqi arasında mövcud olan əlaqə xüsusilə xalq mahnılarında aydın şəkildə müşahidə olunur. Xalq mahnıları söz və musiqinin ayrılmaz vəhdəti üzərində qurulmuşdur və bu vəhdət yalnız formal uyğunluq deyil, dərin semantik və koqnitiv qarşılıqlı təsir xarakteri daşıyır. Mətnin

semantik yükü musiqi intonasiyası ilə gücləndirilir, sözün ifadə etdiyi məna melodik və ritmik quruluş vasitəsilə emosional baxımdan dərinləşdirilir və nəticədə vahid emosional–koqnitiv məkan formalaşır [4, s. 112–115].

Azərbaycan xalq mahnılarında musiqi intonasiyası mətnin semantik strukturu ilə uyğun şəkildə seçilir. Sözün məzmunu melodik xəttin xarakterini müəyyənləşdirir, melodiyanın inkişaf istiqaməti isə mətnin emosional tonunu daha da aydınlaşdırır. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində söz və musiqi bir-birini tamamlayan iki ayrıca komponent deyil, vahid koqnitiv bütövün tərkib hissələri kimi çıxış edir. Dinləyici bu bütövü yalnız eşitmir, eyni zamanda emosional və idraki səviyyədə qavrayır.

Dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi Azərbaycan muğam sənətində daha mürəkkəb və çoxqatlı formada təzahür edir. Muğam sənətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri improvizasiya elementinin aparıcı rol oynamasıdır. İfa zamanı melodik inkişaf sabit not mətninə deyil, ifaçının daxili emosional vəziyyətinə, nitq intonasiyasına yaxın olan koqnitiv modellərə əsaslanır. Bu baxımdan muğam intonasiyası nitqin təbii axınına bənzər dinamik quruluş yaradır.

Muğam ifasında intonasiya yalnız melodik dəyişmə vasitəsi deyil, həm də mənanın mərhələli şəkildə açılmasını təmin edən əsas mexanizmdir. İntonasiya vasitəsilə emosional gərginlik artırılır, zəiflədilir və ya transformasiya olunur. Bu proses dinləyicinin diqqətini davamlı şəkildə aktiv saxlayır və onu passiv dinləyici deyil, idraki prosesin iştirakçısına çevirir. Məhz bu səbəbdən muğam ifası dinləyici tərəfindən yalnız estetik hadisə kimi deyil, eyni zamanda dərin idraki və emosional təcrübə kimi qavranılır [4, s. 118].

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan musiqisi dil və musiqinin koqnitiv qarşılıqlı əlaqəsini aydın və sistemli şəkildə əks etdirən zəngin mədəni fenomendir. Dil və musiqi insan şüurunun bir-birini tamamlayan iki əsas ifadə forması kimi çıxış edir və bu formalar həm emosional, həm də idraki məzmunun ötürülməsində ortaq mexanizmlərə əsaslanır. Araşdırma nəticələri sübut edir ki, bu əlaqə təsadüfi deyil, insanın qavrayış, yaddaş və emosional qiymətləndirmə sistemləri ilə şərtlənmiş koqnitiv əsaslara söykənir.

Məqalədə təqdim olunan yanaşma göstərir ki, intonasiya və prosodiya dil və musiqi arasında əsas birləşdirici elementlərdən biridir. Nitqdə olduğu kimi, musiqidə də intonasiya emosional münasibətin və mənanın formalaşmasında həlledici rol oynayır. Xüsusilə Azərbaycan muğamları və xalq mahnıları intonasiya əsaslı quruluşu ilə dil və musiqinin ortaq koqnitiv mexanizmlər üzərində formalaşdığını nümayiş etdirir.

Fonokonsept anlayışı dil və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsinin izahında mühüm nəzəri mexanizm kimi özünü doğruldur. Fonokonsept səsin fiziki xüsusiyyətləri ilə emosional və semantik təcrübənin vəhdətini ifadə edərək, musiqi və nitqin insan şüurunda necə mənalandığını açıqlamağa imkan verir. Azərbaycan musiqisində

formalaşan fonokonseptual strukturlar milli mədəni təcrübə ilə möhkəmlənmiş və uzunmüddətli yaddaşda sabitləşmiş koqnitiv vahidlər kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan musiqisi yalnız estetik və bədii dəyərə malik sənət nümunəsi deyil, eyni zamanda milli koqnitiv modelin formalaşmasında iştirak edən kompleks kommunikativ və idraki sistemdir. Dil və musiqinin bu qarşılıqlı vəhdətinin öyrənilməsi koqnitiv dilçilik, musiqişünaslıq və mədəniyyətşünaslıq sahələrində inteqrativ tədqiqatlar üçün geniş perspektivlər açır və Azərbaycan musiqisinin elmi baxımdan yeni rakursdan dəyərləndirilməsinə imkan yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Lakoff, G., Johnson, M. (1999). Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought. New York: Basic Books, pp. 24–35.
2. Patel, A. D. (2008). Music, Language, and the Brain. Oxford: Oxford University Press, pp. 3–7, 305–310.
3. Jackendoff, R. (2009). Parallels and nonparallels between language and music. Music Perception, 26(3), pp. 195–204.
4. Asafyev, B. (1971). Musical Form as a Process. Moscow: Muzyka, pp. 110–120.
5. F.Y. Veysəlli Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri. Bakı: Elm və Təhsil, s. 41–70.

Fidan F. Ali-zada

Abstract

The Cognitive Relationship Between Language and Music in the Context of Azerbaijani Music

This article examines the relationship between language and music from a cognitive linguistic perspective based on Azerbaijani musical materials. Language and music are viewed as complementary systems reflecting human cognition and emotional experience. Special attention is paid to intonation and prosody as key mechanisms of meaning construction. The concept of phonoconcept is introduced as a cognitive unit integrating sound, emotion, and semantic interpretation. The study demonstrates that Azerbaijani music functions not only as an aesthetic phenomenon but also as a cognitive and communicative system representing a national cognitive model.

Key words : Azerbaijani music; language and music; cognitive linguistics; phonoconcept; intonation; prosody; mugham; folk songs; cognitive model.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 1, 2026
Səh. 217-222

Фидан Ф. Али-заде

Аннотация
Когнитивная взаимосвязь языка и музыки в контексте азербайджанской музыки

В статье рассматривается взаимосвязь языка и музыки с позиций когнитивной лингвистики на основе материалов азербайджанской музыкальной культуры. Язык и музыка анализируются как взаимодополняющие системы, отражающие человеческое мышление и эмоциональный опыт. Особое внимание уделяется роли интонации и просодии как ключевых механизмов формирования смысла. Вводится понятие фоноконцепта как когнитивной единицы, объединяющей звук, эмоциональный опыт и семантическую интерпретацию. Результаты исследования показывают, что азербайджанская музыка выступает не только как эстетический феномен, но и как когнитивная и коммуникативная система, репрезентирующая национальную когнитивную модель.

Ключевые слова:азербайджанская музыка; язык и музыка; когнитивная лингвистика; фоноконцепт; интонация; просодия; мугам; народные песни; когнитивная модель

Rəyçi: f.e.d, professor Fəxrəddin Y. Veysəlli